

Een protestantse Flamenpolitik?

Otto Bölke – dominee, heemkundige, Jongvlaams propagandist

WINFRIED DOLDERER

Het was wellicht de laatste echt hartverheffende belevenis die Jan Derk Domela Nieuwenhuis Nyegaard tijdens de Eerste Wereldoorlog mocht meemaken. Hij was er alvast nog drie weken later helemaal mee in zijn nopjes: “‘t Waren onvergetelijke dagen”, zo schreef hij einde augustus 1918 aan zijn gastheer en “waarde ambtsbroeder”, de Duitse dominee Otto Bölke. “Die ure in uw oude Vlamingen-kerk zal mij altijd heugen.” De “met vlaggen versierde kerktoren, pastorie en dorp, de vriendelijke ereboog en ‘t Welkom mij toegeroepen”, niet in het laatst “de herberg en de toespraken over Vlaanderens vrije toekomst”, dat had hem allemaal geweldig deugd gedaan: “Nooit zal ik de Fläminge van Blensdorp, Mellensdorp en de andere dorpen vergeten, en zeker hoop ik met mijn vrouw nog eens onder uw vriendelijk Vlaamsch dak te mogen vertoeven, in ‘t belang van de Vlaamsche zaak en ook tot versterking van de vriendschapsbanden.”¹

Een “Vlaamsch dak”? In het hartje van Duitsland? Vreemd. En bovendien: Wie was eigenlijk Bölke? Waar ligt “Blensdorp”, zoals Domela de naam van het plaatsje Blönsdorf vernederlandste? En wat in godsnaam had de Jongvlaamse leider daar te zoeken?

Om met de laatste vraag te beginnen: Inderdaad was Domela in dit onooglijke gehucht wellicht nooit verzeild geraakt, was er niet het sterke vermoeden geweest dat de bewoners nazaten waren van middeleeuwse Vlaamse inwijkelingen. Zoals trouwens de hele omliggende streek haar naam te danken heeft aan het feit dat ze ten tijde van keizer Barbarossa door kolonisten uit het hedendaagse Vlaanderen en Nederland was ontgonnen en gekerstend: De Fläming strekt zich uit ten zuidwesten van Berlijn tot aan de Elbe; de grens tussen de Duitse deelstaten Brandenburg en Saksen-Anhalt loopt er vandaag dwars doorheen.

1. Stadsmuseum Jüterbog (SMJ), archief Otto Bölke, H (Fläming und Flandern): Brief van Domela aan Bölke, Gent, 24 augustus 1918.



Dominee Jan Derk Domela Nieuwenhuis Nyegaard en dominee Otto Bölke met zijn vrouw en kinderen voor de dorpskerk in Blönsdorf, 4 augustus 1918. [Stadsmuseum Jüterbog]

Rond het midden van de twaalfde eeuw veroverden de Brandenburgse markgraaf Albrecht de Beer en de Maagdenburgse aartsbisschop Wichmann het gebied op de Slaven en ronselden boeren om het te herbevolken, aan de Beneden-Rijn en langs de West-Vlaamse en Hollandse kust.² Tal van stadjes en dorpen verwijzen er door hun naam nog naar de herkomst van de oorspronkelijke bewoners: Euper (Ieper), Kemberg (Kamerijk), Genthin (Gent), Mügeln (Mechelen), Werbig (Wervik), Brück (Brugge), Niemegek (Nijmegen). In middeleeuwse oorkonden uit de toen nieuw ontgonnen gewesten op de rechteroever van de Elbe is er sprake van onder meer ene “*Burchardus de Stenvorde*”, “*Henricus Flemingus miles*”, “*Walter Flamingus civis de Brandenburg*”, “*Tyle van Brugge*” of ook van een plaats “*ultra pontem Flamingorum*” in het vandaag Brandenburgse stadje Jüterbog.³

Toen Domela op 4 augustus 1918 in Blönsdorf neerstreek en er 's namiddags in de dorpskroeg een activistische donderpreek afstak, had Otto Bölke, zijn gastheer, daar al 14 jaar achter de rug als uitermate bedrijvige en krachtdadige dominee, en hij zou er nog 28 jaar voor de boeg hebben. Bölke was geboren op 21 juni 1873 in Berkau in de buurt van Wittenberg.⁴ Van 1886 tot 1896 volgde hij middelbaar onderwijs in Wittenberg en studeerde tussen 1896 en 1900 protestantse godsgeleerdheid aan de universiteiten van Marburg, Berlijn en Halle. Vanaf 1901 was hij enkele jaren vicaris in Naumburg en werd ten slotte in februari 1904 benoemd tot dominee in Blönsdorf, halverwege tussen Wittenberg en Jüterbog, waar hij zou blijven.

Gedurende heel zijn leven ging Bölke er bijzonder prat op dat zijn familie eeuwenlang deel had uitgemaakt van de boeren-aristocratie op de Fläming. “Ja, ik heb Nederlandsch bloed in de aderen”, vertelde hij in 1941 de correspondent van het

2. S. Wölfle-Fischer, *Aus Flandern in die Mark. Flämische Siedler im Mittelalter*, Halle, 2003; hier ook een uitvoerige bibliografie.
3. E. De Borchgrave, *Histoire des colonies belges qui s'établirent en Allemagne pendant le XII^{me} et XIII^{me} siècle (= Mémoires couronnés et mémoires des savants étrangers publiés par l'Académie Royale des sciences, des lettres et des beaux-arts de Belgique, d. XXXII)*, Brussel, 1865, pp. 119-123 en 126-127. Het boek van De Borchgrave is ook na bijna anderhalve eeuw nog steeds de wellicht meest volledige en grondige studie terzake. De auteur getroostte zich toen zelfs de moeite van een verkenningstocht ter plekke om er aan etnologisch onderzoek te doen. De bewoners van de Fläming vormden volgens hem een aparte en van de omwonende Duitse bevolking duidelijk onderscheiden groep (p. 129) “*qui ont à peu de choses près conservé intacte l'idiome de leurs ancêtres*”. (p. 122) In de dorpen langs de Elbe tussen Dessau en Wittenberg in de hedendaagse deelstaat Saksen-Anhalt meende De Borchgrave nog steeds “*une couleur flamande*” te ontwaren “*à laquelle on ne saurait se méprendre: on dirait des villages entre Audenaerde et Tournai*”. (p. 94) Vol lof was hij over het gastvrije onthaal dat hem overal te beurt viel: “*Peut-être ma qualité de Flamand contribuait-elle quelque peu à cet excès de générosité.*” Wat hem ook opviel, was dat Duitse stedelingen de taal van de Fläming-boeren nog maar met moeite begrepen “*tandis que je causais sans difficulté avec eux*”. (p. 130)
4. SMJ, archief Bölke, F (Schriftwechsel der Nachfahren 1946-1992): Curriculum vitae.

Nederlandsch Perskantoor in Berlijn die hem op de fiets was komen opzoeken. "Wij waren van Hollandsche afkomst. Mijn geslacht behoorde tot de Schulten. Deze Schulten waren zooveel als de plaatselijke leiders. Zij waren de schouten. Zij waren burgemeester en rechter tegelijk."⁵

De levenslange trots op deze vooraanstaande afkomst was er wellicht niet vreemd aan dat Bölke in Blönsdorf naast zijn werkzaamheden als zielzorger van meet af aan een intense heemkundige bedrijvigheid tentoonspreidde. Hij deed opgravingen naar prehistorische vondsten, verzamelde materiële getuigenissen van de plaatselijke boerencultuur, deed aan historisch en taalkundig onderzoek en schreef gedichten en vertelsels in het Fläming-dialect. Wat hem bij dit alles bezielde, was de overtuiging, om niet van een idée fixe te spreken, dat taal, zeden en gebruiken op de Fläming sedert de kolonisatie vrijwel gaaf behouden waren gebleven, en dat de mensen er na bijna acht eeuwen nog steeds rasechte Vlamingen waren.

"Hier bij de Vlamingen op de Fläming", zo schreef hij tijdens de Eerste Wereldoorlog, was de Vlaamse eigenheid het langst "zuiver en onvermengd" bewaard gebleven. "Overall is de Vlaamse inslag tot op vandaag voelbaar." In hun "karaktereigenschappen" leken volgens Bölke de "Vlamingen in België en de Vlamingen in Duitsland" zo opvallend op mekaar dat er zonder meer mocht gesteld worden: "Dat is een en dezelfde volksstam hier zoals ginder."⁶

De kroongetuige wiens gezag Bölke daarvoor inriep, was de eveneens uit de buurt van Wittenberg afkomstige historicus Karl Lamprecht. Die was tijdens de beginmaanden van de Eerste Wereldoorlog herhaaldelijk op verkenningstocht door bezet België geweest en deed in maart 1915, enkele weken voor zijn schielijke dood, in een spreekbeurt in Dresden zijn bevindingen uit de doeken. Hij wees er o.m. op dat de boeren in de Frans-Vlaamse Westhoek en in West-Vlaanderen van hetzelfde slag zouden zijn als de boeren in de Brandenburgse Altmark of op de Fläming. Je zou denken dat je tussen Wittenberg en Jüterbog bent, aldus Lamprecht. Het zijn dezelfde figuren, zelfs dezelfde klederdrachten: "Het is de boer van de Altmark en is de boer van de Fläming. Waarom zou dat ook niet zo zijn? De boer van de Altmark is een Vlaming, en de boer van de Fläming is wis en zeker een Vlaming. Het is dezelfde bevolking."⁷

5. SMJ, archief Bölke, J (Der Heimatdichter): *Berlijnsche Tijdingen. Verschijnt dagelijks*, nr. 1979. Uitgave van het Nederlandsch Perskantoor, Berlijn, 5 juni 1941 A/B. Een Nederlandsche volksverhuizing in het jaar 1157. De nederzetting op den Fläming. Nederlandsche invloed tot op den huidige dag bemerkbaar.
6. O. Bölke, *Unter dem Banner der Versöhnung. Die Flamen in Belgien und die Flamen in Deutschland. Ein Brudergruß*, Leipzig, 1917, pp. 27-28 en 41 (door de auteur uit het Duits vertaald).
7. K. Lamprecht, Über Belgien. Nach geschichtlichen und persönlichen Erfahrungen, in: *Die Woche*,

De belangstelling die Bölke koesterde voor wat in zekere zin toch ook Vlaamse geschiedenis mocht heten, ging gepaard met een vroegtijdige aandacht voor het verhaal van de Vlaame herontwaking in België. In 1912 liet Bölke op het dorpsplein van Blönsdorf een gedenksteen plaatsen ter herinnering aan de Vlaamse kolonisatie. Bij de plechtige onthulling op 21 mei bracht het koor van een lerarenvereniging uit een naburig stadje *Naar Oostland willen we rijden* ten gehore, het "uitwijkelingenlied" dat Jan Frans Willems in de 19de eeuw in Brabant had opgetekend voor zijn bloemlezing van volksliederen. Dat Bölke het daar had opgediept, toont aan hoe intens hij toen al met Vlaamse studies begaan was. Het lied zou voortaan het repertoire gaan verrijken van tal van regionale zangverenigingen en op Flämingfestijnen nogal geregeld weerklinken.⁸

In hetzelfde jaar 1912 publiceerde Bölke een geschiedenis van zijn parochiedorpen Blönsdorf en Mellnsdorf⁹, een werk dat hem meteen een buitenkans opleverde om voor het eerst ook in Vlaanderen zelf naam te maken als auteur. Op een of andere manier kwam het boek namelijk bij pater Camiel Callewaert terecht, rector van het Groot Seminarie in Brugge¹⁰ die er in de *Annales de la société d'émulation de Bruges* een geestdriftige bespreking van liet verschijnen.

De Fläming kwam er uit de verf als "een eigenaardig gewest in het hert van Duitschland waar een volk leeft, nauw aaneengesloten en onderscheiden van de omliggende bevolking, met eigen oud-Vlaamsche spraak, gewoonten en levenswijze, een klein Vlaanderen in Duitschland". Bölke kreeg open doekjes "voor zijn belangwekkend boek dat tot ons komt als een verre broedergroet van oud-Vlaamsche stamgenooten".¹¹ Hij hield op zijn beurt aan dit eerste rechtstreekse contact met een geestverwante Vlaming de slagzin over die tijdens de volgende ruim drie decennia zijn heemkundige publicaties zou begeleiden en zelfs ingang zou vinden in de titel van een van zijn boeken¹²: de Fläming, "een klein Vlaanderen in Duitschland". Bölke was op de hoogte van het vooroorlogse Alduitse Vlaanderen-discours.¹³ Hij

jg. 17, 20 maart 1915, nr. 12, pp. 397-406: hier geciteerd naar O. Bölke, *Unter dem Banner der Versöhnung [...]*, p. 28 (door de auteur uit het Duits vertaald).

8. O. Bölke, *Unter dem Banner der Versöhnung [...]*, pp. 15-20.
9. O. Bölke, *Die Geschichte eines Flämingdorfes. Blönsdorf und Mellnsdorf einst und jetzt, nach alten Urkunden und Chroniken*, Zahna, 1912.
10. Cf. C. Duhamel, Callewaert, Camiel, in: *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging (NEVB)*, Tielt, 1998, pp. 678-679.
11. SMJ, archief Bölke, H: getypte aantekeningen "Fläming = Flandern", 7 augustus 1944; O. Bölke, *Unter dem Banner der Versöhnung [...]*, pp. 4-5.
12. O. Bölke, *Auf dem Fläming zwischen Wittenberg und Jüterbog: "Een klein Vlaanderen in Duitschland"*, Düben-Mulde, 1936.
13. Over een indrukwekkend gedetailleerd onderzoek naar dit discours beschikken we inmiddels dankzij Bruno Yammine. B. Yammine, *Drang nach Westen. De fundamente van de Duitse Flamen-*



Kaart van het gebied Fläming in Duitsland. Met langs de snelweg vanuit Dessau in noordoostelijke richting o.a. Niemegk (Nijmegen) en Brück (Brugge). Ten oosten van Wittenberg Mügeln (Mechelen), ten zuidoosten van Jüterbog Werbig (Wervik), ten zuiden van Wittenberg Kemberg (Kamerijk) en Gräfenhainichen ('s Gravenhage). [In: *Het beste boek voor de weg*, 1998, p.136]

kende het verhaal van de onstuimige Duits-Vlaamse vrijage in de jaren dertig en veertig van de 19de eeuw. Hij kende het tijdschrift *Germania*, hij citeerde uit geschriften van de Alduitser Fritz Bley, en hij was vertrouwd met de door Bley gepropageerde "Aldietse spelling" van Constant Jacob Hansen.¹⁴ Alleen is het niet helemaal zeker of hij zich met dit alles reeds voor of pas tijdens de Eerste Wereldoorlog bezig hield¹⁵ toen de aanleiding daartoe voor de hand lag.

Inderdaad brachten de inval in België en de Flamenpolitiek een breuk met zich mee in de Duitse perceptie van het Vlaamse vraagstuk. Denkbeelden en ideeën die voordien niet veel verder verspreid waren dan in sectaire Alduitse cirkels, de voorstelling bijvoorbeeld dat de Vlamingen feitelijk etnische Duitsers waren en bijgevolg thuishoorden in het Duitse Rijk of althans in een politiek, economisch en militair verbond met Duitsland, haalden opeens het grote publiek en bleven vier jaar lang schering en inslag in een bewogen openbaar debat over de oorlogsdoeleinden. Het

politik (1870-1914), Leuven, 2011.

14. Cf. onder meer O. Bölke, *Unter dem Banner der Versöhnung [...]*, pp. 49 en 65.

15. Op pp. 61-62 maakt Bölke er gewag van dat hij twintig jaar na zijn middelbare schooltijd kennis had gemaakt met een opstel uit de jaargang 1905 van *Germania* – dus omstreeks 1915.

advies van Vlaanderen-deskundigen bleek plotseling van nationaal politiek belang te zijn. En tot de Vlaanderen-deskundigen mocht Bölke zich inmiddels wel rekenen. Uiterlijk vanaf 1917 wierp hij zich volop in de propagandistische strijd. In maart van dat jaar zag in Düsseldorf en Berlijn de Deutsch-Flämische Gesellschaft het licht.¹⁶ Bölke was betrokken bij de oprichting van de Berlijnse tak, hij werd er lid van de raad van bestuur, en hij stichtte een plaatselijke afdeling voor Blönsdorf en omstreken, tegelijk heemkundige vereniging Fläminger Bund.¹⁷ In juni 1917 hield hij voor de Duitse evangelische vrouwenbond en de protestantse Stadtmission in Maagdenburg een spreekbeurt over Vlaanderen. De Vlaamse beweging, aldus Bölke, was door Jan Frans Willems gesticht. "Ruim vier miljoen Vlamingen hadden zich door de verovering van België in 1830 door de twee miljoen Walen de wet moeten laten stellen." België was niets anders dan een verfransingsmachine.¹⁸

In de lente van 1917 had Bölke een eerste propaganda-brochure gepubliceerd, ook naar aanleiding van het 400ste jubileum van de reformatie, over Antwerpen en Wittenberg, *die beiden echt flämischen Städte als Hochburgen evangelischen Glaubens*. Een boektitel die op het eerste gezicht wel heel raar aandeed: Wittenberg, een Vlaamse stad? Antwerpen, een protestants bolwerk? Jawel, vond Bölke, je hoefde maar ver genoeg terug te gaan in de tijd. De Nederlanden, zoals hij ze beschreef, waren vanouds een bakermat van hervormingsgezinde godsdienstige bewegingen.¹⁹

Hij noemde de heilige Norbertus, stichter van de premonstratenzen, die begin de 12de eeuw een tijdje in Antwerpen had vertoefd. Hij noemde de Brabantse mysticus Jan van Ruusbroec, de Broeders van het Gemene Leven en hun stichter Gerard Groote uit Deventer, Thomas a Kempis, auteur van de *Imitatio Christi*, de Groningenaar Johan Wessel die al in de 15de eeuw het algemene priesterschap van de gelovigen zou hebben beleden – volgens Bölke allemaal voorlopers van de reformatie. Hij had het over de eerste Vlaamse vertaling van de Luther-bijbel die al in 1523 was verschenen, en de twee eerste Lutherse martelaren die in hetzelfde jaar in Brussel de brandstapel hadden moeten beklimmen.

En ten slotte voerde Bölke ook nog een eigentijdse protestantse held uit de Lage Landen ten tonele, "dominee Domela Nieuwenhuis uit Gent" die hij in januari

16. Cf. W. Dolderer, *Deutsch-Flämische Gesellschaft*, in: *NEVB [...]*, pp. 925-926.

17. SMJ, archief Bölke, H: *Wittenberger Tageblatt*, 28 augustus 1917; *Wittenberger Tageblatt*, 1 augustus 1918.

18. SMJ, archief Bölke, H: *Magdeburger Generalanzeiger*, 17 juni 1917 (door de auteur uit het Duits vertaald).

19. O. Bölke, *Wittenberg - Antwerpen, die beiden echt flämischen Städte als Hochburgen evangelischen Glaubens*, Leipzig, 1917.

1917 in Berlijn had horen spreken. "Wij zijn door Romaanse invloeden verdrukt en verknecht", zo had Domela zijn Duits publiek toen toegeroepen. "België is sedert 85 jaar een grote fabriek geweest om Germanen tot Romanen te maken. Bidt dat het oude Vlaanderen weer nieuw worde!"²⁰ Bölke raakte er kennelijk blijvend van onder de indruk.

Uiterlijk sindsdien zal de Jongvlaamse leider een vaste stek hebben gehad in het virtuele Duits-Vlaamse pantheon dat inmiddels in Bölkes verbeelding gestalte had gekregen. Het was gewijd aan de verering van een goddelijke viervuldigheid: Jan Frans Willems, volgens Bölke schepper van de Nederlandse cultuurtaal in België, "Duits in zijn hele verschijning", zoals zijn tijdgenoot Gustav Höfken hem had geprezen.²¹ De filoloog en Duitse nationale dichter Heinrich Hoffmann von Fallersleben, die niet alleen "*Deutschland über alles*", maar ook "Vlaanderen bovenal" had geschreven.²² De "grote geschiedschrijver" Karl Lamprecht door wie Bölke zich in zijn overtuiging van de etnische identiteit tussen Vlamingen en Fläming-boeren gestijfd voelde. En uiteraard Domela Nieuwenhuis, de "*Bannerträger*", de "eerste vaandeldrager van de Vlamingen"²³, zoals Bölke hem placht te noemen.

Aan Duitse kant was Domela toen trouwens veeleer een tussen verschillende instanties en concurrerende politieke strekkingen fel omstreden figuur dan een alom gewaardeerde "vaandeldrager". In de loop van de bezetting hadden met name gezagdragers in het burgerlijke bestuur in Brussel die voornamelijk met de uitvoering van de Flamenpolitiek belast waren, de "stugge oud-testamentarische dominee" met zijn onwrikbaar fanatisme hartsgrondig leren verfoeien.²⁴ Domela had nooit iets anders op het oog dan de Duitse autoriteiten vast te spijkeren op de meest radicale oplossing van het "Belgische vraagstuk", zijnde de vernietiging van België en de aanhechting van een "koninkrijk Vlaanderen" bij het Duitse Rijk. Het officiële Duitse regeringsbeleid was daar allerminst mee gediend.

De makers van dit beleid moesten immers niet alleen – hoe langer de oorlog duurde, hoe meer – rekening houden met de mogelijkheid van een vrede door vergelijk, maar ook met de binnenlandse verhoudingen in Duitsland. Hier was het schipperen geblazen tussen twee extremen. Aan de ene kant de Alduitsers en radicale

20. O. Bölke, *Wittenberg – Antwerpen [...]*, pp. 26-27 (door de auteur uit het Duits vertaald).

21. O. Bölke, *Unter dem Banner der Versöhnung [...]*, pp. 43 en 64.

22. Cf. onder meer O. Bölke, Hoffmann von Fallersleben und seine Beziehungen zu Flandern und Holland, in: *Niederdeutsche Welt*, jg. 16, september 1941, nr. 9, pp. 157-163.

23. SMJ, archief Bölke, H: *Zahnaer Zeitung*, 2 augustus 1918; *Beiblatt zum Wittenberger Tageblatt*, jg. 55, woensdag 14 augustus 1918, nr 189.

24. W. Dolderer, *Deutscher Imperialismus und belgischer Nationalitätenkonflikt. Die Rezeption der Flamenfrage in der deutschen Öffentlichkeit und deutsch-flämische Kontakte 1890 - 1920 (= Kaseler Forschungen zur Zeitgeschichte, dl. 7)*, Melsungen, 1989, pp. 93-109.

expansionisten die de oorlogskans wilden aangrijpen om een Duitse wereldmacht te vestigen. Aan de andere kant de sociaaldemocraten wier invloed de kanselier weliswaar niet binnen, maar toch buiten het parlement moest duchten. In meerderheid waren ze bereid het regeringsbeleid te steunen zolang ze mochten geloven, ofwel zichzelf wijsmaken, dat Duitsland met een verdedigingsoorlog bezig was en niet op veroveringen belust.

De Duitse burgerlijke bewindvoerders in Brussel hadden er dus alle belang bij het uiteindelijke politieke lot van België, zolang de oorlog duurde, in het midden te laten. Een extremistische onverlaat zoals Domela die almaar luidruchtig bleef aandringen op de onmiddellijke vernietiging van België, konden ze vandaar missen als kiespijn. In de grond ging hun voorkeur ook uit naar een oplossing waarbij België als inwendig gefederaliseerde satellietstaat onder de dynastie Saksen-Coburg binnen een Duitse invloedssfeer zou blijven. Uiterlijk sinds einde 1915 toen Domela in oktober voor het eerst als activistische leider een bezoek aan Duitsland bracht, zetten ze alles op alles om hem in Vlaanderen in het isolement te duwen en zijn politieke bedrijvigheid zoveel mogelijk te dwarsbomen en te belemmeren.

Domela beschikte evenwel aan Duitse kant over even kordate en vastberaden vrienden als tegenstanders. In Gent en het omliggende etappegebied kon hij op onvoorwaardelijke steun rekenen in leger- en marinekringen die anders dan de politieke gezagdragers in Berlijn en Brussel onvertogen uitkwamen voor een gespieerd annexionistisch programma. In Duitsland waren het de radicale expansionisten ter rechterzijde die het volgens hen lamelendige beleid van de regering steeds feller bestreden, onder hen heel wat rijksdagsleden en vooraanstaande nationalistische publicisten, waar de Jongvlaamse eisen in goede aarde vielen. Een bijzonderheid van dit netwerk van Duitse Domela-supporters was ook dat het een opvallend aantal protestantse geestelijken telde. Bölke was bij lange na niet de enige en zeker niet de meest vooraanstaande.

De spilfiguur in de kring van uitgesproken voorstanders van het Jongvlaamse programma en belangrijkste Duitse vertrouwensman van Domela was dominee en rijksdagslid Reinhard Mumm²⁵ die sedert een toen twintig jaar achter de rug liggend studieverblijf in Utrecht met het Nederlands vertrouwd was en Domela wellicht ter gelegenheid van een bezoek aan Gent in de herfst van 1915 had ontmoet. Sindsdien getrooste Mumm zich een voortdurende en tot het einde van de oorlog volgehouden inspanning om de ideeën van de Jongvlaamse leider ingang te doen vinden in Duitse regeringskringen. Hij sluisde Jongvlaamse verzoekschrif-

25. W. Dolderer, *Deutscher Imperialismus und belgischer Nationalitätenkonflikt [...]*, pp. 97-100.

ten en memoranda door naar hooggeplaatste bestemmingen in Berlijn, kaartte de Jongvlaamse zaak herhaaldelijk aan in de rijksdag, zette spreekbeurten op het getouw van Jongvlaamse vertegenwoordigers in de Duitse hoofdstad en was niet in het laagst onophoudelijk in de weer om Domela de weg te effenen voor reizen naar Duitsland wat gelet op het taai verzet van Duitse instanties in Brussel een moeilijke en soms frustrerende klus bleek te zijn.

Tot de kring van Duitse Domela-vrienden behoorde ook dominee August Schowalter (Neustadt, 6 februari 1870 - Berlijn, 20 oktober 1940) die eveneens door een studieverblijf in Utrecht in aanraking was gekomen met de Nederlandse taal. Zijn belangstelling voor de Vlaamse zaak dagtekende al van lang voor de oorlog. In 1898 had Schowalter een eerste Duitse uitgave van *De Leeuw van Vlaanderen* bezorgd en er in een voorrede een Alduitse interpretatie aan gegeven. Met zijn roman, aldus Schowalter, had Hendrik Conscience "onder de Duitsers in de verstrooiing het bewustzijn van samenhangigheid aangewakkerd". Het ging er immers om niets anders dan een "merkwaardig stuk Duitse geschiedenis": "Duits is de geest die erin leeft en Duits zijn zijn helden. Ook de slag van Kortrijk was een strijd om Duits volkswezen tegen de ingrepen van vreemde heerszucht, een strijd voor Duitse aard en zede tegen willekeur en verwaalsing."²⁶

In de eerste maanden van de Duitse bezetting van België was Schowalter aalmoezenier, bovendien commissaris van het Belgische Rode Kruis en "commissaris voor Vlaamse aangelegenheden" in Antwerpen. Begin 1915 werd hij lid van de commissie die bij het bezettingsbestuur in Brussel de Flamenpolitiek moest voorbereiden.²⁷ Een jaar later zou hij zelfs beweren die politiek te hebben uitgevonden. Toen had hij het evenwel als fervent Domela-pleitbezorger al lang verkorven met het burgerlijke bezettingsbestuur en was op aandringen van de Politische Abteilung in september 1915 uit Antwerpen moeten verdwijnen.²⁸

Terug in Duitsland werd hij in maart 1917 bestuurslid van de Deutsch-Flämische Gesellschaft. En hij bleef de belangen van Domela behartigen. Onder meer vertaalde Schowalter diens brochure *Vlaanderen vrij!* die in het Duits met een voorrede van Reinhard Mumm verscheen.²⁹

26. Geciteerd naar O. Bölke, *Unter dem Banner der Versöhnung [...]*, pp. 51-52 (door de auteur uit het Duits vertaald). Cf. ook A. Vrints, *Bezette stad. Vlaams-nationalistische collaboratie in Antwerpen tijdens de Eerste Wereldoorlog*, Brussel, 2002, p. 47.

27. Degener, *Wer ist's?*, jg. 9, 1928, p. 1402.

28. A. Vrints, *Bezette stad [...]*, pp. 48-50 en 80.

29. *Beiblatt zum Wittenberger Tageblatt*, jg. 55, 14 augustus 1918; Degener, *Wer ist's?*, jg. 9, 1928, p. 1402.

De volgende op de lijst van protestantse geestelijken en politici die Domela tot zijn Duitse vrienden mocht rekenen, is dominee en rijksdagslid Gottfried Traub (Rielinghausen, 11 januari 1869 - München, 22 september 1956). Ook hij behoorde in 1917 tot de oprichters van de Berlijnse Deutsch-Flämische Gesellschaft. Traub stond voor 1914 een sociaal vooruitstrevend protestantisme voor, maar onderging in de greep van de oorlogsindrukken een nationalistische radicalisering. Vanaf begin 1915 militeerde Traub in allerlei expansionistische propaganda-organisaties, ten slotte tussen 1917 en 1919 in de uiterst rechtse Deutsche Vaterlandspartei. Dit engagement bleef Traub ook na de oorlog volhouden; in 1920 was hij betrokken bij de Kapp-Putsch, een poging van uiterst rechtse politici en militairen om de prille democratie van Weimar in de kiem te smoren.³⁰

Te betoveren wist de Jongvlaamse leider ten slotte ook de zielzorgers van de twee Duitse protestantse gemeenten in Antwerpen, dominee Eichler van de kerk in de Lange Leemstraat en dominee Heinrich Meyer van de Christuskirche, "een allerliefst oud christen", aldus Domela. Toen hij in de eerste weken na de oorlog in Nederland in de rats zat, behoorde Meyer, ondertussen van de Scheldestad naar de Berlijnse wijk Zehlendorf verhuisd, tot een groep trouwe vrienden die zich over hem ontfermden, zo schreef hij aan Bölke. Met Eichler had hij in april 1915 kennisgemaakt en was hem sindsdien geregeld blijven ontmoeten.³¹

Wat vonden al deze protestantse hoogwaardigheidbekleders zo boeiend aan het ronkende extremisme van hun Gentse ambtsbroeder? Was het misschien precies dat wat hen bekoorde: de felle afschuw van de "oud-testamentarische dominee" tegen al wat "Romaans" was, de niets ontziende donderpreken tegen "elken zui-delijken dwang", zoals Domela het zelf formuleerde? Dit was een discours dat niet alleen Duits-nationale, maar evenzeer protestantse gevoeligheden aansprak en dus aansloot bij de mentaliteit van de Kulturkampf die in Duitsland nog vers in het geheugen lag.

In de eerste jaren na de stichting van het keizerrijk had de Pruisisch-protestantse overheid, gesteund door de rechtse liberalen, een scherp repressiebeleid tegen de katholieke kerk gevoerd. De Duitse katholieken kregen toen af te rekenen met het verwijt van een gebrek aan vaderlandse betrouwbaarheid omdat ze bloot stonden aan de verdenking het gezag van de paus in Rome boven dat van de Duitse keizer

30. Degener, *Wer ist's?*, jg. 8, 1922, p. 1579; W. Henrichs, *Gottfried Traub (1869 - 1956). Liberaler Theologe und extremer Nationalprotestant*, Waltrop, 2001.

31. SMJ, archief Bölke, H.: Domela aan Bölke, Den Haag, 29 december 1918; A. Vrints, *Bezette stad [...]*, pp. 57 en 323-324.

te plaatsen. Was het verzet tegen “zuidelijken dwang” niet ook de aanleiding geweest tot de reformatie? Was dus het protestantisme niet de eigenlijk “Duitse” of in ruimere zin “Germaanse” godsdienst?³² In het Duitse keizerrijk vormde het protestantse bevolkingsdeel een tweederde meerderheid. De protestantse elite voelde zich er de maatschappelijke kern: meer authentiek Duits en bovendien meer op de hoogte van de eigentijdse cultuur dan de als achterlijk verguisde katholieken.

Met dezelfde meewarigheid keken Duitse bezetters na 1914 aan tegen de katholieke, door “Romaanse invloeden” aangetaste Vlamingen. Ten aanzien van de allesbehalve staatsgezinde, in hun ogen dus “ongedisciplineerde” Belgische maatschappij maten ze zich een beschavingsmissie toe. Ze voelden zich geroepen om orde op zaken te stellen. In dit opzicht zat de protestantse Hollander Domela op dezelfde golflengte van zijn Duitse dominee-vrienden. Ook hij stak zijn superioriteitsbesef tegenover de Vlamingen niet onder stoelen of banken. Ook hij voelde zich geroepen tot de rol van politiek opvoeder.

Tijdens de Eerste Wereldoorlog beschouwden Duitse katholieken de Flamenpolitiek als een buitenkans om eindelijk voorgoed eerherstel te krijgen voor de Kulturkampf. Van meet af aan waren ze er als de kippen bij om zichzelf in de verf te zetten als de bij uitstek geschikte bemiddelaars tussen de Duitse politiek en het katholieke Vlaamse volk.³³ Vervulden ze daarmee niet een cruciale functie voor het succes van het Duitse beleid? Temeer daar de meest geduchte tegenstander van dit beleid de man was die het hoogste kerkelijke gezag in België belichaamde, kardinaal Mercier? Was er dus niet dringend behoefte aan deskundigen op sleutelposities van het bezettingsbestuur die konden inspelen op de confessionele gevoeligheden van de bevolking? En was er daarnaast nog ruimte voor een specifiek protestantse inbreng?

“Vlaanderen en Brabant, aloude Nederduitse gewesten, het oude stamland van onze vaders, is weer in Duits bezit”, aldus Bölke. “Hier Wittenberg, daar Antwerpen, de beide echt Vlaamse steden met vanouds oer-Duitse bevolking – zullen zij naar het alwijze besluit van de eeuwige god met hun oer-Duitse bevolking andermaal bolwerken worden van het protestantse geloof zoals eertijds?”³⁴ Een figuur als Domela kwam in tweevoudig opzicht in aanmerking als bakken waar protestantse

32. Cf. M. Gailus & H. Lehmann (uitg.), *Nationalprotestantische Mentalitäten. Konturen, Entwicklungslinien und Umbrüche eines Weltbildes* (= Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte, dl. 214), Göttingen, 2005; M. Gailus & W. Krogel, *Von der babylonischen Gefangenschaft der Kirche im Nationalen. Regionalstudien zu Protestantismus, Nationalsozialismus und Nachkriegsgeschichte 1930 bis 2000*, Berlin, 2006.

33. W. Dolderer, *Deutscher Imperialismus und belgischer Nationalitätenkonflikt [...]*, pp. 126-144.

34. O. Bölke, *Wittenberg – Antwerpen [...]*, p. 26 (door de auteur uit het Duits vertaald).

verzuchtingen zich op konden richten, om confessionele, maar ook om politieke redenen. Zijn onvoorwaardelijk pleidooi voor de vernietiging van België sloot perfect aan bij de mentaliteit in bepaalde Duitse protestantse kringen waar de gehechtheid aan de tradities van de Pruisische monarchie, een duidelijk rechts conservatisme en de afkeer voor de democratie sterker waren dan in andere geledingen van de maatschappij hetgeen zich tijdens de oorlog vertaalde in een bijzonder vinnig expansionistisch nationalisme.³⁵

Sinds Domela in oktober 1915 een eerste bezoek aan Duitsland had gebracht om er onder meer besprekingen te voeren met kopstukken van de annexionistische oppositie tegen de kanselier, waren zijn tegenstrevers in het bezettingsbestuur in Brussel vastbesloten hem nooit meer de grens over te laten. Ze lieten zich nochtans in januari 1917 overrompelen door de met Domela bevriende generaal Wolfgang von Unger die de Jongvlaamse leider op eigen houtje een paspoort voor een tweede reis naar Duitsland bezorgde. Die eigengereidheid kwam Von Unger weliswaar te staan op het verlies van zijn post in Gent, maar dat mocht dan ook niet meer baten. Zoveel te scherper bleven Duitse gezagdragers Domela in het vervolg in de gaten houden. Weliswaar had hij uiterlijk sinds begin 1918 een nieuwe reis op het oog, en zijn invloedrijke Duitse vrienden deden hun uiterste best om hem weer naar Duitsland te krijgen. Maar zijn vijanden in Brussel slaagden er toch maandenlang in hem tegen te houden.³⁶

Ondertussen waren ook zijn Vlaamse aanhangers druk in de weer om bij achterdochtige Duitse instanties goede sier te maken voor Domela. Had hij zich niet toch ook verdienstelijk gemaakt voor Duitse belangen? "Terecht kan men zeggen dat het deze man geweest is die de hele Vlaamse beweging op dreef heeft gebracht en al het politieke Vlaamse leven dat nu rondom reilt en zeilt, heeft gewekt."³⁷

35. Niet voor niets bleek later het Duitse protestantisme ook in bijzondere mate vatbaar te zijn voor het nationaalsocialisme. Na de laatste vrije parlementsverkiezingen van de Weimar-republiek in november 1932 vertoonde de electorale landkaart een opvallende overeenstemming tussen gebieden met protestantse bevolkings- en nationaalsocialistische stemmen-meerderheid terwijl in de overwegend katholieke gebieden de bolwerken van de Zentrum-partij overeind bleven. Het protestantse milieu, aldus Manfred Gailus. M. Gailus & W. Krogel, *Von der babylonischen Gefangenschaft [...]*, p. 18, was de "sociale invalshoek bij uitstek voor het politieke en geestelijke binnendringen van de Hitler-beweging in de Duitse maatschappij van de tussenoorlogse periode". Tijdens het Derde Rijk zouden de "Duitse Kristenen", een soort aparte nazi-kerk binnen de protestantse kerk, naar schatting een derde van de protestantse bevolking op hun hand hebben gekregen. Cf. ook S. Heschel, *The Aryan Jesus. Christian Theologians and the Bible in Nazi Germany*, Princeton-Oxford, 2008; B. Kullmer, *Die Inszenierung der protestantischen Volksgemeinschaft-Lutherbild im Lutherjahr 1933*, Berlin, 2012.

36. W. Dolderer, *Deutscher Imperialismus und belgischer Nationalitätenkonflikt [...]*, pp. 95-96 en 99.
37. SMJ, archief Bölke, H.: *Streben und Wirken von Pfarrer J. D. Domela Nieuwenhuis Nyegaard aus Gent in Sachen Flanderns* (door de auteur uit het Duits vertaald).

Domela had in Vlaanderen de weg geëffend naar een politiek verbond met Duitsland. "Was hij niet opgestaan, dan zou niemand hebben gesproken." Dan zou Duitsland nog steeds in Vlaanderen worden verguisd als de grootste gehate vijand "terwijl nu een almaar grotere partij Duitsland als de redder en verlosser verwelkomt". Daarvoor had Domela zich ongelooflijke inspanningen getroost. Zeker 70 tot 80 tochten door Vlaanderen ondernomen per spoor, op de fiets of te voet om zijn gedachtegoed te verspreiden. In de Elzas hadden de Duitsers na 1870 niet kunnen rekenen op "zo'n sterke geest". Daarom was daar geen Duitsvriendelijke partij tot stand gekomen zoals nu in Vlaanderen: "Zelfs indien Duitsland niet alles bereikt wat zowel voor het Vlaamse volk als voor Duitsland nodig zou zijn, zal er in Vlaanderen een partij blijven bestaan die op politiek gebied alles van Duitsland verwacht en fransvijandig is."

Aldus een merkwaardig rapport, in het Duits gesteld, maar wellicht door een Vlaming, en ondertekend door Willem De Vreese, Everhardus Godée-Molsbergen, de burgemeester van Sinaai Jozef Verstraeten, de toenmalige rector van de universiteit Gent Pierre Hoffmann en de Jongvlaamse Bruggeling Emile Dumon. De Vreese ondertekende als voorzitter van de Raad van Vlaanderen. Dat was hij sinds 9 maart 1918³⁸ hetgeen de conclusie toelaat dat dit bewogen pleidooi voor Domela wel uit de eerste helft van dat jaar zal dagtekenen.

De Jongvlaamse leider had toen blijkbaar al reden om zich zorgen te maken over zijn toekomst. In zijn protestantse gemeente in Gent kreeg hij vanwege zijn buitenissig politiek gedrag hevig de wind van voren. Zelfs nu onder Duits bewind, zo klaagde de opsteller van het rapport, deden de "franskiljons" allerlei pogingen om Domela financieel in het nauw te drijven. "Enkele dagen geleden" zou een lid van zijn kerkraad Domela hebben gewaarschuwd dat zijn positie hoe dan ook onhoudbaar zou zijn, "zelfs al zou de macht van de Duitsers blijven vaststaan".

Zijn aartsvijand in de kerkraad, professor Paul Fredericq, zat weliswaar in Duitsland vast. Maar hij zou daar niet ten eeuwigen dage blijven en dan Domela het leven weer zuur kunnen maken. Samen met de fransgezinde president van de protestantse synode zou Fredericq alles in het werk stellen om de onbeminde dominee uit zijn ambt te ontzetten. De opsteller van het rapport zag maar een enkele oplossing: Domela moest een overheidsbetrekking krijgen van de bezetter. De Duitsers moesten hem benoemen tot adviseur van de Duitse regering ofwel hem een positie "in de hogere politiek van Vlaanderen" verschaffen. Want Duitsland en Vlaanderen waren verplicht "de grote verdiensten van zulk een man te erkennen".

38. Cf. H.D. Mommaerts & A. Van Eetvelde-De Moor, *Vreese, Willem L. de*, in: *NEVB [...]*, pp. 3575-3576.

Unter dem Banner der Versöhnung.

Die Flamen in Belgien
und die Flamen in Deutschland.

Ein Brudergruß

von

Otto Bölke,

Pastor in Bilsenort auf dem Fläming.

„Omdat ik Vlaming bent“

Wie wir auch stehen und wo wir gehn,
Flämsch liegt uns stets am Herzen!
Flämsch denken wir, Flämsch fühlen wir
In Freuden und in Schmerzen.
O Mutterzunge, klage!
Freie deiner Flucht und Herrlichkeit!
Wie wir auch stehen und wo wir gehn,
Flämsch liegt uns stets am Herzen.

Hoffmann von Fallersleben.

Leipzig
Verlag von Krüger & Co.
1917.

Hoe is dit document, ondertekend door tal van activistische kopstukken, bij Bölke terechtgekomen? Misschien had het in de bedoeling gelegen het zonder medeweten van het bezettingsbestuur in Brussel via de Deutsch-Flämische Gesellschaft waar Bölke bestuurslid was, naar een of andere welwillende instantie in Berlijn te versassen, zoals dat met Jongvlaamse memoranda en verzoekschriften soms gebeurde. In elk geval is het een aanwijzing dat Bölke in het netwerk van Duitse Domela-supporters toch over een zekere reputatie moet hebben beschikt. Dit blijkt zoveel te meer uit het feit dat de Jongvlaamse leider toen hij er in juli 1918 eindelijk in slaagde een reisvergunning voor een derde bezoek aan Duitsland in de wacht te slepen, zich verwaardigde ook het dorpje Blönsdorf met zijn aanwezigheid te vereren.

Hij vertrok in het gezelschap van Emiel Ver Hees, secretaris-generaal in het Vlaamse ministerie van Kunst en Wetenschap, en Achiël Brijs als gevolmachtigde van de Raad van Vlaanderen. Op 27 juli hield hij in Berlijn een spreekbeurt in het Huis van Afgevaardigden, het Pruisische parlement.³⁹ Op 4 augustus, de vierde verjaardag van de Duitse inval in België, arriveerde Domela alleen – Ver Hees en Brijs hadden om een of andere reden verstek moeten geven – in Blönsdorf waar hij ten huize van Bölke uren doorbracht van ontroering en diepe emotie.

“Dat is zo mooi hier. Echt heerlijk. Ik dank god dat hij mij naar hier heeft geleid”, kreeg zijn gastheer van hem te horen.⁴⁰ Niet in het laatst “de groote krachtige gedaanten der Vlaamsche boeren” die Domela in Blönsdorf ontmoette, deden hem spontaan in geestdrift ontsteken. Hij stapte door het dorp en bleef almaar mompelen: “‘t Is bloed van ons bloed en been van ons been.”⁴¹ Hij meende namelijk een duidelijk Friese inslag te ontwaren: “‘t Is een krachtig aantrekkelijk slag menschen, onvervalschte afstammelingen van Friesche Kust-Vlamingen en Zeeuwen”, schreef hij drie weken later aan Bölke⁴² die deze rassenkundige diagnose voortaan op zijn beurt te pas en te onpas te berde zou brengen.⁴³

Een al even overweldigende indruk hield de bezoeker aan het dialect over dat hem op straat ter ore kwam. Dat een “mier” ook in Blönsdorf een “*miere*” heette, een “paard” een “*peerd*” en dat hij mensen hoorde zeggen “*hei geftet mei*”, “*wei keken*”

39. W. Dolderer, *Deutscher Imperialismus und belgischer Nationalitätenkonflikt [...]*, p. 100; *Wittenberger Tageblatt*, 1 augustus 1918.

40. Eine Flamenfeier in dem kleinen Flandern in Deutschland, in: *Beiblatt zum Wittenberger Tageblatt*, jg. 55, woensdag, 14 augustus 1918, nr. 189 (door de auteur uit het Duits vertaald).

41. SMJ, archief Bölke, H.: getypte aantekeningen, 10 augustus 1942.

42. SMJ, archief Bölke, H.: Domela aan Bölke, Gent, 24 augustus 1918.

43. Bijvoorbeeld in een spreekbeurt in Wittenberg in november 1918 over “Der Fläming, ein lebendiges Geschichtsdenkmal der kolonialisatorischen Großtat des deutschen Volkes im Mittelalter”, in: *Wittenberger Tageblatt*, jg. 68, 14 november 1931, nr. 268.

of “*hei seide*”, daar stond hij dermate versted van dat hij in Blönsdorf het liefst meteen een Vlaamse beweging zou hebben gesticht: “Ik hoop dat gij alles zult doen om die taal te bewaren. Een beweging onder de jeugd ware het middel daarvoor”, zo luidde zijn aanbeveling aan Bölke.

In de stampvolle zaal van de dorpskroeg presenteerde Domela zich ‘s namiddags dan als de leider van een machtige politieke stroming. Alleen in Gent, zo maakte hij zijn Duitse publiek wijs, telde Jong-Vlaanderen 7 000 aanhangers, in de provincie Oost-Vlaanderen 50 000 en zo veel te meer in al de vijf Vlaamse provincies samen. De Walen kregen een racistisch getinte veeg uit de pan met de opmerking dat ze gewiekster en sluerer zouden zijn dan de brave, eerlijke Vlamingen: Ze konden volgens Domela beter “*parler et mentir*”.⁴⁴ Voor de rest kwam de toespraak neer op een vlijmscherpe afrekening met de idee van een Vlaams-Waalse federatie onder Duitse voogdij en de dynastie Saksen-Coburg, het model dus van de unionistische activisten en hun vrienden in het bezettingsbestuur.

Maar laten we Domela zelf aan het woord. De brief die hij einde augustus aan Bölke schreef, bevat een parafrase van zijn toespraak – niet alleen in Blönsdorf, naar we mogen aannemen, maar ook bij zijn twaalf andere optredens tijdens deze drie weken lange reis: “Wat wij nu noodig hebben, is erkenning van den staat Vlaanderen door’t Duitse Rijk en dus bijgevolg verdwijning van elk België en van elke gedachte aan een unie tusschen Walen en Vlamingen – bovendien de zekerheid dat de koning en zijn huis niet terugkeeren. Zij zijn vijanden van Vlaanderens Germaansch volk. Als Vlaanderen met Wallonië in een unie blijft, dan is België hersteld, dan blijft die Vlaanderen-Wallonië-staat tegenover de Germanen staan en zullen in den naasten oorlog de Vlamingen wederom tegenover de Duitschers optreden. Zoolang niet elke band tusschen Walen en Vlamingen verbroken is, blijft de Waal en Franskiljon meester in Vlaanderen. ’t Fransch-Waalsch kapitaal blijft dan de alleenheerschappij behouden en in den eerstvolgenden oorlog staan de kanonnen der Entente in de buurt van Aken en schieten op Krupp en het Rijnlandsche nijverheidsgebied. God geve aan Duitschland overwinning en ’t verstand die overwinning te gebruiken. Als de *Oberste Heeresleitung* ons niet redt, zijn wij verloren. De Duitse politici zullen ons in de steek laten. Joden, Jodengenooten, *Flaumachers* en ellendelingen van elken slag heerschen in de Duitse politiek. Ons betrouwen staat op Hindenburg, Ludendorff en in hoogste trap op den heere der heerscharen – God. Na zulk een reuzenoorlog kan’t eind toch niet ondergang van Vlaanderen zijn en elke Union

44. Domela zinspeelde daarmee tegelijk op een antidemocratische stereotiep: “parlement” als samenstelling van “*parler*” en “*mentir*”; Eine Flamenfeier in dem kleinen Flandern in Deutschland [...].

met de Walen beteekent ondergang voor Vlaanderen en onze ondergang wordt een toekomst-bedreiging voor Duitsland. Gij sticht dan een stormram tegen Duitsland – een landingsplaats voor Englands vloot, een voorwal voor Frankrijk. België is nooit anders dan een gevaar voor Duitslands zekere toekomst."⁴⁵

Het is opmerkelijk, zij het niet verrassend, hoe intens – tot in de terminologie: "*Juden und Judengenossen*" – Domela meeleefde in de prefascistische sfeer van het uiterst rechtse Duitse annexionisme. Hij was ook in niet mindere mate dan zijn politieke vrienden in Duitsland gespeend van elk realiteitsbesef. Een kleine week voor hij naar Duitsland vertrok, was het laatste grote Duitse offensief in Frankrijk voorgoed op de klippen gelopen. Uiterlijk sindsdien was het duidelijk dat de Duitsers na de oorlog niet meer bij machte zouden zijn in België hun wil door te drukken.

En tevens een kleine week nadat Domela in zijn brief aan Bölke de eis voor onmiddellijke erkenning "van den staat Vlaanderen" in ronkende bewoordingen had bekrachtigd, zette de Duitse kanselier Georg von Hertling de definitieve streep onder de Flamenpolitik, althans voor zover de regering ermee gemoeid was: Volgens hem was het activisme bijlange niet levensvatbaar. De Vlaamse beweging mocht geen "door Duitse steun moeizaam in stand gehouden particuliere actie van enkele delen van de Vlaamse bevolking" zijn. De Duitse regering mocht zich dus niet te sterk aan het activisme binden. Dat schreef de kanselier op 30 augustus 1918.⁴⁶

Even onthutst en verbouwereerd als de uiterst rechtse Duitsers die zich de nederlaag niet anders konden verklaren dan door een "dolksteek" van joden en socialisten in de rug van het leger, reageerde Domela dan ook op de gebeurtenissen van november 1918: "Wat zijn Gods wegen anders dan onze wegen", zo zuchtte hij in een brief van einde december uit Den Haag.⁴⁷ "Wie had ooit in juli en augustus laatstleden kunnen denken dat de wereldoorlog zoo zou afloopen? Welk een ellende op elk gebied." Vlaanderen, aldus Domela, was voor de derde keer "vertreden" na de val van Antwerpen in 1585 en de Belgische revolutie in 1830, "en nu het allerslechtst". Het was er franskiljonse terreur al wat de klok sloeg: "Enkelen onzer mannen zijn zelfs neergesabeld of vermoord te Gent." Verschillende huizen, waaronder ook dat van Domela, waren platgebrand. Wie "van onze anti-Fransche vrienden" zich niet op tijd uit de voeten had kunnen maken, zat nu in de gevangenis of in interneringskampen.

45. SMJ, archief Bölke, H.: Domela aan Bölke, Gent, 24 augustus 1918.

46. W. Dolderer, *Deutscher Imperialismus und belgischer Nationalitätenkonflikt [...]*, pp. 189-190; H.J. Elias, *Vijfentwintig jaar Vlaamse beweging, dl. 1*, Antwerpen, 1969, p. 83.

47. SMJ, archief Bölke, H.: Domela aan Bölke, Den Haag, 29 december 1918.

Domela zelf had, naar hij schreef, een verschrikkelijke tijd achter de rug. Tijdens het geallieerde eindoffensief had hij in Gent soms vier luchtaanvallen op een dag moeten meemaken, bovendien "schietgevaar en ellende van alle soort". Toen de geallieerden nog net anderhalf uur van Gent verwijderd waren, slaagde Domela er op het nippertje in met zijn gezin op een schip naar Sas van Gent te ontsnappen. Anders was hij ofwel "door de Franschgezinden opgehangen of door den krijgsraad ter dood veroordeeld". Maar nu zat hij zonder bestaansmiddelen, zonder wedde en pensioenrechten, in Den Haag en vroeg zich wanhopig af wat er van hem moest worden.

Zijn Duitse vrienden Wolfgang von Unger en Reinhard Mumm hadden hem voorgesteld predikant in Pruisen, misschien zelfs op de Fläming, te worden. Hij zou er 6000 mark krijgen, bovendien kosteloze woonst en vrijheid van belastingen. Maar Domela vond dat zijn Duits niet goed genoeg was, en hij huiverde vooral van de revolutie die in Duitsland aan de gang was. Was er niet de scheiding van kerk en staat op til, "en wat zal het dan worden"?

Zelf had hij eraan gedacht als "evangelie-dienaar" naar Nederlands-Indië te vertrekken, maar was daar te oud voor bevonden. Hij was ook heel graag directeur geworden van een "huis voor zendelings-kweekelingen", werd evenwel "uit vrees voor Engeland" niet benoemd: "Men is hier heel bang voor Engeland en de andere Entente-landen. Mijn toekomst is donker." Dat was misschien niet zo erg geweest als "Vlaanderen maar gelukkig was, maar ik heb mij opgeofferd en Vlaanderen ligt in doodsche banden bekneld". Zeker, "in Gods kracht" zou het Vlaamse volk ooit "tot een nieuwe toekomst" herrijzen, "maar ik zal't niet meer beleven".

We weten dat Domela's probleem al in 1919 door zijn benoeming tot predikant in Beetsterzwaag was opgelost. Zijn Duitse vriend Bölke bleef ondertussen de Vlaamse zaak indachtig. In mei 1921 verknipte hij een krantenberichtje waarin onder de titel "Belgische wraak op de Vlaamse leiders" gewag werd gemaakt van het doodsvonnis tegen Domela in het proces tegen oud-medewerkers van de *Vlaamsche Post*.⁴⁸ Hij lijkt ook vanaf de tweede helft van de jaren twintig nu en dan contacten te hebben onderhouden met kringen van activistische ballingen in Duitsland, met name in Berlijn, en met jonge Duitse nationalistes die in die periode de banden met Vlaanderen weer nauwer poogden aan te halen.

48. *Magdeburgische Zeitung*, 30 mei 1921: Belgische Rache an den Vlamenführern (SMJ, archief Bölke, H.).

In januari 1932 schreef Hans Otto Wagner, voorzitter van de sinds 1930 in Berlijn bestaande Bund der Vlamenfreund⁴⁹, een brief waarin hij Bölke in de verf zette als "voorvechter voor de hechtere geestelijke verbinding van Vlaanderen en het Rijk" en er onder meer gewag van maakte dat "enkele van onze leden" uit de "Nederduitse werkgroepen" in Berlijn reeds vroeger in contact met Bölke zouden hebben gestaan⁵⁰: "Naar ik hoor, zou men zo'n twee of drie jaar geleden ooit hebben gepoogd u op een zondagsuitstapje daar een bezoek te brengen, maar de onderneming zou onderweg op een of ander probleem stuk zijn gelopen, blijkbaar wist men toen helemaal niet precies waar u eigenlijk woont."

Hoe dan ook, het was hoogst wenselijk het contact te herstellen, vond Wagner. Misschien kon Bölke eens in Berlijn een spreekbeurt houden over de middeleeuwse Vlaamse kolonisatie in Duitsland. "Ook zijn wij van plan u in de loop van dit jaar, ofwel in de lente ofwel in de zomer, eens met een kleine groep van onze leden daar in Blönsdorf te bezoeken."

Er lijkt inderdaad toch iets in huis gekomen te zijn van het hernieuwde contact tussen Bölke en de Berlijnse Vlamingen-vrienden. Want ruim vier en een half jaar later schreef Antoon Frederik Ver Hees, zoon van de activistische balling Emiel Ver Hees, dat hij een tijd voordien "met andere Vlamingen samen in uw gastvrij huis vertoefde".⁵¹ Antoon Frederik Ver Hees leefde in de jaren dertig in Berlijn als journalist en Vlaams-nationale vertegenwoordiger. Hij werkte voor het Duitse persbureau DNB, was correspondent van het dagblad *De Schelde/Volk en Staat* waar hij een vaste rubriek *Brief uit Berlijn* verzorgde, en beheerde het Vlaamsch Secretariaat van het VNV.⁵²

In oktober 1936 had Ver Hees in zijn rubriek over de Fläming geschreven, en hij greep die gelegenheid aan om Bölke te verzekeren "hoezeer wij uw werking waarderen. U kunt ervan overtuigd zijn dat een nationaal ontwaakt Vlaanderen u tot de pioniers zal rekenen die tot het herstel van onze oude grootheid hebben bijgedragen en in de diepte van de geschiedenis de voorbeelden hebben gevonden die voor een heel volk ook voor de toekomst de richting kunnen bepalen".

49. Cf. W. Dolderer, *Wagner, Hans O.*, in: *NEVB [...]*, pp. 3663-3664.

50. SMJ, archief Bölke, H.: Bund der Vlamenfreunde (Hans Otto Wagner) aan Bölke, Berlijn, 13 januari 1932 (door de auteur uit het Duits vertaald).

51. SMJ, archief Bölke, H.: getypte aantekeningen, 7 augustus 1944 (brief van 22 oktober 1936, door de auteur uit het Duits vertaald).

52. W. Dolderer, *Activistische ballingen in Duitsland na de Eerste Wereldoorlog*, in: *Wetenschappelijke tijdingen*, jg. 59, 2000, nr. 3, p. 145; Br. De Wever, *Greep naar de macht*, Tielt, 1995, pp. 197 en 333.

En niet alleen uitgeweken ex-activisten en hun Duitse vrienden, ook nationaal voelende protestantse hoogwaardigheidsbekleders in Duitsland hadden na de oorlog de Nederlanden geenszins uit het oog verloren. Het "belangwekkende" feit dat de "grote leider van de reformatie" zijn leven op "nieuw-Vlaamse grond" had doorgebracht, namelijk in Wittenberg, zou in Vlaanderen toch niet onopgemerkt kunnen blijven, schreef de protestantse theoloog en professor aan de universiteit Halle-Wittenberg Heinrich Voigt in mei 1931 aan Bölke. Het zou "misschien het bewustzijn bevorderen van de Nederduitse in het algemeen dat ze allemaal samen horen". In hetzelfde jaar 1931 bracht professor Maximilian Meichssner, superintendant in Wittenberg, hulde aan het "belangrijke culturele werk" dat Bölke verrichtte door de band in stand te houden met de Vlamingen. Volgens Meichssner vervulde hij daarmee een nationale taak op lange termijn: "Want wij hopen toch dat al de afsplinteringen van het Duitse volkslichaam... eens tot ons zullen terugkeren."⁵³

Met Vlaanderen en Nederland onderhield Bölke in die jaren blijkbaar ook nog een regelmatige taalkundige correspondentie. Waar het hem op aankwam, was altijd hetzelfde, namelijk zijn idee fixe bevestigd te zien dat de bewoners van de Fläming dezelfde taal spraken als de Vlamingen en ook na acht eeuwen nog steeds dezelfde bevolking waren gebleven.

Zo stuurde hij in 1936 proeven van het Fläming-dialect aan de Amsterdamse protestantse theoloog en professor Hendrik van Bakel die hem op 16 augustus het gewenste antwoord liet geworden: Hij vond het verheugelijk dat de "Hollands-Vlaamse" taal in het verre Duitsland door de eeuwen heen zo gaaf behouden was gebleven en dat Bölke "door liefde bewogen" zich daarmee bezighield.⁵⁴ En in mei 1939 schreef hem de Lichterveldse heemkundige Cleophas Sintobin: "Ik bestatig dat de gesproken taal die nu nog op'n Fläming gehoord wordt, dezelfde gebleven is van het moederland. Na zooveel eeuwen afscheiding mag zulks een wonder heeten." Bölke had twee boekjes opgestuurd met vertelsels in het Fläming-dialect die Sintobin "heel verstaanbaar om lezen" vond. Het klonk volgens hem voor 95 procent "Vlaamsch".⁵⁵

Zoveel is duidelijk: In Bölkes perceptie was de Fläming het ideologische droomland van een rassenkundig getinte bloed-en-bodem-mythologie. Hij koesterde een opmerkelijk geloof in de eeuwigheid van het ras. Al zijn heemkundige en literaire inspanningen waren op niets anders gericht dan het bestaan aan te tonen van

53. SMJ, archief Bölke, H.: getypte aantekeningen (1942/44?; door de auteur uit het Duits vertaald).

54. SMJ, archief Bölke, H.: getypte aantekeningen, 7 augustus 1944.

55. SMJ, archief Bölke, H. (Der Heimatdichter): Sintobin aan Bölke, Lichtervelde, 12 mei 1939.

onveranderlijke fysieke en mentale kenmerken die de bewoners van de Fläming met de Vlamingen gemeen zouden hebben, en die hen tegelijk superieur maakten op de Romanen aan de ene, de Slaven aan de andere kant.

De Vlamingen zoals Bölke hen beschreef en beminde, waren een "kerngezonde", krachtige, oerdegelijke Germaanse volksstam. Ze waren – wat hen vooral van de Slaven zou hebben onderscheiden – "trouw en betrouwbaar". Ze waren onwrikbaar kerkelijk gezind en standvastig in het geloof. Vooral waren ze noeste, taaie en onvermoeibare werkers.⁵⁶ Met al deze deugden hadden de Vlamingen in het middeleeuwse Duitse oosten een wildernis van oerwoud en moeras in bloeiende landbouwgewesten herschapen waartoe de toenmalige Slavische bevolking niet in staat was geweest. Zij hadden de grond ontgonnen, dijken gebouwd, de baksteen-architectuur ingevoerd. Aan hen was de "kerstening en kolonisatie van het Slavisch achterlijke en heidense oosten" te danken.⁵⁷

Zo had de Duits-nationale geschiedschrijving sedert de 19de eeuw de middeleeuwse kolonisatie van de gebieden ten oosten van de rivieren Elbe en Saale steevast voorgesteld. Een beeldvorming die ongetwijfeld ook een belangrijk element was in het latere ontstaan van het nationaalsocialistische Lebensraum-concept: minachting van de Slaven als een zogezegd minderwaardige bevolking; het daaruit afgeleide recht deze bevolking te onderwerpen en zo nodig uit te moorden; het geloof in een Duitse roeping om land in het oosten te veroveren, te koloniseren en er als het ware de beschaving te brengen. "Naar oostland willen we rijden..."

Ten tijde van het Derde Rijk lag het dan ook nogal voor de hand de Fläming-mythe te gebruiken voor propagandistische doeleinden naar Vlaanderen en Nederland toe. Een staaltje daarvan leverde Antoon Frederik Ver Hees reeds in de zomer van 1937 toen hij het onderwerp in een van zijn bijdragen aan *Volk en Staat* aangreep om het cultuurbeleid van het regime op te hemelen.

Hij zette de "verbazende vitaliteit" in de verf van de middeleeuwse Vlaamse en Hollandse kolonisten in het Duitse oosten, "hoe fier zij waren Nederlanders te zijn, hoe trotsch en arbeidzaam..., om rusteloos aan de verwezenlijking van een nieuwe haardstede te werken". En hij legde vervolgens het verband met de actualiteit van het "nieuwe Duitsland": "Het volksche is de eigenlijke diepe bron van rijkdom van een volk en 't is daarom dat men hier overal den eeuwigen samenhang tusschen het

56. O. Bölke, *Wittenberg – Antwerpen [...]*, p. 22; O. Bölke, *Unter dem Banner der Versöhnung [...]*, pp. 22, 41 en 43.

57. C. Müller, Am Fläming, in: *Der Reichsbote*, 21 februari 1929 (SMJ, archief H. Bölke).

BEY UNS TEHUUS UP 'N FLÄMING

Een klein Vlamingenland in het Reich

Tegen den Slavischen invloed der Wenden vroeg de Brandenburgische markgraaf Albrecht de Beer, hierin gesteund door aartsbischop Wichmann van Magdeburg in 1187, aan de bewoners van «Holland, Zeeland en Vlaanderen» zich in zijn mark te komen vestigen. Het waren hoofdzakelijk de Vlamingen en in de tweede plaats de Brabanters, welke aan dezen oproep gevolg gaven.

Niet als dagloners trokken zij naar het Oosten, niet als huurlingen, doch als vrije boeren gingen zij er heen met vrouw en kroost. Uit dien tijd stamt het lied «Naar Oostland willen wij rijden, naar Oostland willen wij rijden».

De strek waar deze Vlamingen zich vestigden heet thans nog «der Fläming» en de bewoners noemen er zich nog steeds met fierheid «Fläminger».

Het leeraal bracht ons samen met een aalmoesener van het Duitche leger, die in vredestraf op den Fläming voor de zielzorg van een viertal dorpen instaat. Zijn «ambtsgenoot» is de Flämingerkerker de Otto Bötker, pastoor in Hildesdorf, die reeds 40 jaren lang verschillende werken in het «Flämisch» geschreeven heeft en geheel zijn leven gewijd heeft en nog steeds wijdt aan het beklemtonen van het Vlaamsche karakter zijner «Fläminger».

Wetend dat zulk een onderwerp de lezers van «De Jonge Nationaalsocialist» ten eerste zou interesseren hebben wij ons bij den aalmoesener aangeboden, die ons wettigend te woord stond.

«Mogen wij vragen hoe uitgestrekt het gebied is dat de «Fläming» genoemd wordt en waar het precies gelegen is, want zoo nauwkeurig ingedeeld zijn wij niet, bekenden wij oprechtdijk».

«Dat verwondert me niet, ook in Duitschland is het bestaan van dit Klein-Vlaanderen in breede kringen onbekend. Welnu, de «Fläming» strekt zich uit tussen de Elbe tusschen Jüterbog en Wittenberg, 70 km. ten Zuid-Westen van Berlijn en omvat ruwweg volkskundig gezien een tachtigtal Flämingerdorpen. Deze zijn agrarisch; de boerenboven hebben er een uitgestrekt gebied van gemiddeld 50 à 60 Ha. De voortbrengselen zijn hoofdzakelijk aardappelen en rogge. Vandaar het Leuzenwoord: «De Fläming arm aan been (= brood) doch rijk aan koren (= rogge)».

«Waarom «arm aan been»? Is de landstreek er weinig vruchtbaar?

Acht eeuwen geleden trokken onze volksgenooten naar het «Oostland» en thans gaan zij nog fier op hun naam: «Fläminger»

«Dat was zo, doch de Fläminger hebben door hun tijd en intelligentie den landstreek weinig vruchtbaar te maken. Nagenoeg elk doop heeft thans een paar plassen, waarvan men aanneemt dat zij door de Fläminger zelf werden aangelegd. De Elbe? Nee, deze loopt buiten den eigenlijken «Fläming». In het aanleggen van deze vijvers siet men een nieuw bewijs voor het Nederlandsch karakter van de bewoners».

«Er zijn dus nog andere trekken welke daarop wijzen?»

«Gewis. Daar zijn bijvoorbeeld de plaatsnamen. «Daar is er een betere steel» zongen de naar Oostland trekkende boeren. En de plaats waar zij kwamen noemden zij Hiltterfeld, dat later den naam van Hiltterfeld kreeg. Een andere gemeente heet Brück, naar het Vlaamsche Brugge; vandaar stamt de beroemde

rechtsgelerde dr. Gregor von Brück, die later kanselier van Saksen werd onder Frederik den Wijze. Tweemaal herinneren plaatsnamen aan Oost: eens in Oestha en een tweede maal in Oestha. Verder Weisk (Velske?), Ruper (Yper), Warwik (Wervik) enz. Ook wijzen talrijke andere namen op hun Duitischen oorsprong. B.v. Rotzbock, daar waar het gewone Duitische achtervoegsel «bach» zou moeten hebben. Vergelijk hierbij de talloze Henegouwsche namen: Aulseb, Helleboeg, Wanneboeg, enz.

«Inderdaad, zeer merkwaardig».

«Er is ook nog dit. Eveneens als u hier in het echte Vlaanderen, maken wij op den Fläming onderscheid tusschen «mit» en «mithe». Wij zeggen eenvoudig: «mit» in beide gevallen. Doch ook talrijke uitdrukkingen en woorden zijn typisch Vlaamsch gebleven. Daar waar de Sla-

vische Wenden een vinder «Kallitte» noemen, daar zegt de oude Fläminger nog steeds: vinder; een waterjuffer heet bij de Wenden «Schreibold», bij de Fläminger waterjuffers; «spannagel» zegt het Wendische dialect tegen datgene wat de Fläminger «Peer(d)evliege» noemt.

«De tegenstelling Fläminger-Wenden is dus wel zeer groot».

«Zeker. Terwijl de Fläminger de diepen bezichten, moerasen droogleggen, kunstmatige meerjes aanleggen, trekken de Wenden zich terug in de bosschen. Ieden beteekent «Busch» nog steeds «Wendisch». De kultuurdragers «op den Fläming» zijn ongetwijfeld de Fläminger. Zoo waren ook zij het die den huidige ploeg naar Duitschland brachten.

«Hoe zag deze er dan vroeger uit?»

«De Wenden gebruikten een doer haalen getrokken houten hakzwaard zonder ijeren punt. De Fläminger voerden den karrenploeg in, op twee wielen en met ijeren ploegschaar. Nu eerst kon er werkelijk «geploegd» worden».

«Is er misschien ook nog een eigen kleederdracht?»

«Jawel, doch zij wordt slechts bij geschiedkundige opechten gedragen. Door de groote gelijkenis met de Nederlandsche kleederdracht uit de 16e eeuw, herinnert ze mij steeds aan de schilderingen uit dien tijd».

«Wilt u ook misschien nog iets over Dr. Bötker zelf mededeelen?»

«Orag. Dominice Otto Bötker is 60 jaar oud en geboren «Fläminger». In 1912 gaf hij uit «Hildesdorf, Geschichte eines Flämingerdorfes». Studialien verwezen verscheidene werken van zijn hand in verband met zijn Heimat: o.m. «Hey uns tehuus up 'n Fläming», «Unter dem Banner der Verölungung» dat als motto draagt: Omdat ik Fläminger ben. Daarbij het nauwkeurige werk van dezen geleerde zijn talrijke caprijke teijtes en aloude dokumenten in hun juiste betekenissen en in passend verband gebracht. Steeds opnieuw werd de verbandenheid tusschen den Fläming met de oude Vlaamsche Heimat er door bevestigd».

«Daarop scheiden wij en in onze ooren klinkt nog steeds het woord van pastoor Bötker: «Oord loait nich van Oord», als een blijvende bijliefte van geseheheid en aanblijfselijkheid aan de Heimat van de voevaders der «Fläminger».

Fläminger-Boerenlied

Boeren zijn wij in 't Vlamingland
zonen der oude Vlaman,
welke in heide, moeras en zand
eens als bebouwers kwamen.

Boeren zijn wij in 't Vlamingland
dat om' Vaadren verwierven,
mestende met hun bloed het zand
toen in den strijd zij stierven.

Boeren zijn wij in 't Vlamingland
die naar het Oosten moesten,
't Zwaard ter zijde, de ploeg ter hand,
Geen van beide zal roesten!

(Naar het Duitisch van Erich Starverant.)

L. P.

verleden en het hedendaagsche terug begint te herstellen. Hetgene het marxisme en de internationale bedrijvigheid en het internationale verkeer in den volkschen mensch vernietigd hebben in den loop van de laatste eeuw, wil men door krachtige, bewuste en echte gevoelens weer herscheppen."⁵⁸

Reeds tijdens de Eerste Wereldoorlog had Bölke zich nu en dan mogen verheugen over brieven van soldaten uit zijn streek die tot hun eigen verbazing vaststelden hoe klakkeloos ze met hun dialect werden begrepen door de bevolking in het bezette Vlaanderen.⁵⁹ Nu was het zijn eigen zoon die in de zomer van 1940 geestdriftig verslag uitbracht over een identieke ervaring: Alles in Vlaanderen deed hem aan de Fläming denken. Het landschap, taal, zeden en gebruiken, de mensen. Hij had er als het ware zijn tweede heimat gevonden als zoiets zou bestaan. "Eergisteren" was hij voor het eerst even in Frankrijk geweest: Wat een hemelsbreed verschil! "Weldra geloofde ik in Polen te zijn beland."⁶⁰

Het spreekt vanzelf dat de Fläming-propaganda onder Duitse bezetting in Vlaanderen en Nederland zeker niet van de lucht was. Het zal alvast niet voor niets geweest zijn dat het Nederlandsch Perskantoor zijn abonnees in juni 1941 vanuit Berlijn een grootse Fläming-reportage voorschotelde waar ook Bölke uitvoerig aan bod kwam.⁶¹ In hetzelfde jaar 1941 drukte *De jonge Nationaalsocialist*, het "strijd- en nieuwsblad der nationaal-socialistische jeugd in Vlaanderen", een "Fläming-boerenlied" van een streekdichter uit Jüterbog in Nederlandse vertaling af.⁶² En nog in mei 1944 publiceerde een oude vriend van Bölke, leraar middelbaar onderwijs in Dessau, in het tijdschrift *de DeVlag* een opstel over de geschiedenis van de Fläming.⁶³

Hoeft het gezien dit alles te verbazen dat ook de dominee zelf zich ten tijde van het Derde Rijk tot vurig bewonderaar van Adolf Hitler ontbolsterde? In een bloemlezing van Duitse dialect-poëzie liet hij in 1941 een huldegedicht aan de "Führer" in het "Vlaams" verschijnen: "*Wey Buren van't Flämingland / gehn met dey* (met u),

58. *Volk en Staat*, 25 juli 1937, p. 3: Brief uit Berlijn. Oude tijden. Nieuwe tijden (SMJ, archief Bölke, H.).

59. O. Bölke, *Unter dem Banner der Versöhnung [...]*, p. 60.

60. SMJ, archief Bölke, H.: getypte aantekeningen, 7 augustus 1944 (brief van 30 juli 1940; door de auteur uit het Duits vertaald).

61. SMJ, archief Bölke, H. (Der Heimatdichter).

62. In het nummer 5, "begin wijnmaand" 1941: "Boeren zijn wij in't Vlamingland, / zonen der oude Vlamen, / welke in heide, moeras en zand / eens als de bebouwers kwamen", enz. De Duitse versie luidde: "*Bauern sind wir im Flämingland, / Enkel der alten Flamen, / die in die Heide, in Sumpf und Sand / einst als Siedler kamen*"; SMJ, archief Bölke, H.: getypte aantekeningen, 10 augustus 1942.

63. K. Werner, Der Fläming, das kleine "Vlaanderen in Deutschland", in: *DeVlag*, nr. 10, mei 1944, p. 549; SMJ, archief H. Bölke: getypte aantekeningen, 7 augustus 1944.

*Fiehrer, Hand in Hand... / Bes hiede (tot heden) noch Huus un Hoff uns verbleef / Keen Wucherer (woekeraar) uns dervan noch verdreef: / Dey danken wey't, Fiehrer!"*⁶⁴

Bölke leefde lang genoeg om het militaire en politieke failliet van zijn bloed-en-bodem-vizioenen nog te moeten meemaken. Hij overleed in Blönsdorf op 5 juli 1946. Na zijn dood werd zijn pastorie opgeëist door het Rode Leger. Zijn archief dat samen met de heemkundige collectie enkele kamers van het huis in beslag had genomen, lag jarenlang in een vochtige kelder te rotten. Grote delen raakten later nog zoek ten tijde van de DDR. Schamele restanten bleven bewaard.⁶⁵

Winfried Dolderer (°1954) historicus en journalist, studeerde geschiedenis, Duits en kunstgeschiedenis in Mainz en geschiedenis in Leuven. Hij doceerde in 1989 in Kassel op een proefschrift over *Deutscher Imperialismus und belgischer Nationalitätenkonflikt. Die Rezeption der Flamenfrage in Deutschland und deutsch-flämische Kontakte 1890 bis 1920*. In de jaren 1980 was hij Duitsland-correspondent van *De Nieuwe* en van 1990 tot 1997 van *De Standaard*. Hij werkte ook mee aan de *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging* en is lid van o.m. de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde en de Arbeitskreis Historische Belgienforschung.

64. R. Erfurth, *Was du ererbt von deinen Vätern hast. Wesen und Bedeutung der deutschen Mundarten nebst ausgewählten mundartlichen Dichtungen*, Leipzig, 1941, pp. 34-35. Opmerkelijk is dat op p. 114 van dit boekje onder de rubriek *Flamländer Mundart* een tekst van Hendrik Conscience (*Baas Gansendonck*) is afgedrukt.
65. SMJ, archief Bölke, H.: aantekening over lot van het archief. De voor de geschiedenis van de Vlaamse beweging belangrijke stukken, onder meer de twee brieven van Domela en het door vijf activistische kopstukken ondertekende rapport uit het voorjaar van 1918, zijn als fotokopies sinds juni 2013 in het ADVN beschikbaar (D16281(1)).